International Journal of Academic Research
P-ISSN: 2348-7666: Impact Factor: 7.215
Homepage: https://www.ijar.org.in/
Volume-13, Issue-2(2), Apr-Jun-2026
This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License [CC BY 4.0]

विद्यालयेषु संस्कृतभाषायाः भूमिका : - एकं समीक्षात्मकम् अद्ययनम्

वै.बुज्जी
संस्कृत उपन्यासिका, पि.आर्.प्रभुत्व कलाशाल(स्व),काकिनाडा.

संस्कृतं विश्वभाषानां मूलं ज्ञानप्रदायकम् ।
विज्ञानवाङ्मयं दिव्यं सर्वलोकहिताय च ।।
संस्कृतं नाम दैवीवाक् ज्ञानराशिनिबन्धिनी ।
न्यूनतां नयते लोके ,पूर्णतां च प्रयच्छति ।।
संस्कृतं सर्वभाषाणां जननीति प्रतिष्ठिता ।
गाम्भीर्येण च सौन्दर्येण श्रेष्ठाभाषा सनातनी ।।
वाणीं संस्कृतभाषां च यो जानाति स पण्डितः ।
स एव पूज्यते लोके विद्वज्जनसमाजतः ।।

एतादृशैः श्लोकैः संस्कृतभाषायाः वैशिष्ट्यं वैश्विकं महत्वम् च स्पष्टतया प्रतिपाध्यते । वर्तमानवैश्विकशौक्षिकपरिप्रेक्ष्ये संस्कृतभाषायाः स्थानं पुनरवलोकनीयम् अस्ति । सा केवलं प्राचीनभाषा न ,अपितु वैज्ञानिक ,सांस्कृतिक नैतिकमूल्यपरम्पर्यायाः प्रमुखाधारः अस्ति । विद्यालयेस्तरे संस्कृतशिक्षणं छात्राणां बौतिकविकासे च महत्वपूर्णां भूमिका निर्वहति । अस्मिन् शोधपत्रे संस्कृतभाषायाः वर्तमानप्रासंगिकता ,शैक्षिकप्रभावः ,तथा आधुनिकीकरणे तस्याः योगदानं समीक्षात्मकरीत्या विवेचितम् ।

संस्कृतभाषा विद्यालयशिक्षा, बौतिकविकासः,सांस्कृतिकपरम्परा , नैतिकमूल्यानि आधुनिकशिक्षा ।

पुस्तकाध्ययनेनैव तृप्तिं गच्छेन्न बुद्धिमान् ।
मस्तकाध्ययनं कर्तव्यं सौन्दर्यमिच्छता ।।

पुस्तकाध्ययनं सर्वं धारनायैव मस्तके ।
तदुक्तानां च धर्माणामनुष्ठानार्थमेव हि ।।

संस्कृतभाषा भारतस्य प्राचीनतमभाषा अस्ति । वेदाः ,उपवेदाः ,पुराणानि , शास्त्राणि च अस्यां भाषायां लिखितानि सन्ति । एषा भाषा केवलं ऐतिहासिकमहत्वम् न वहति , अपितु आधुनिकसमाजे अपि उपयोजिता अस्ति ।
अद्यतनविद्यालयेषु संस्कृतभाषायाः स्थानं किञ्चित् न्यूनं दृश्यते ,तथापि अस्याः महत्वम् न कदापि न्यूनं भवितुमर्हति । अतः अस्याः भूमिकाया गम्भीरम् अध्ययनम् आवश्यकम् ।

गुरुर्ब्रह्म गुरुविष्णुः गुरुदेवो महेश्वरः ।
गुरुः साक्षात् पर:ब्रह्म तस्मै श्रीगुरवे नमः ।।

अस्य शोधपत्रस्य प्रमुखोद्देषाणि इमानि -

1 . विध्यालयेषु संस्कृतभाषायाः महत्वम् निरूपयितुम् ।

सत्सङ्गतिः – सत्सङ्गत्वे निः संगत्वं निः संगत्वे निर्मोहत्वं ।

सार्थः प्रवसतो मित्रं भार्या मित्रं गृहे सतः ।
आतुरस्य भिषङ् मित्रं दानं मित्रं मरिष्यतः ।।
ददाति प्रतिगृह्णाति गृहमाख्याति पृच्छति ।
भुक्ते भोजयते चैव प्रीति लक्षणम् ।।

International Journal of Academic Research
P-ISSN: 2348-7666: Impact Factor: 7.215
Homepage: https://www.ijar.org.in/
Volume-13, Issue-2(2), Apr-Jun-2026
This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License [CC BY 4.0]

क्षमा - क्षमा वीरस्य भूषणम् ।

मानं हित्वा प्रियो भवति क्रोधं हित्वा न शोचाति ।
कामं हित्वार्थवान् भवति लोभं हित्वा सुखी भवेत् ।।

दया -

परोपकाराय पुण्याय पापाय परपीडनम् ।
उद्यमेन हि सिध्यन्ति कार्याणि न मनोरथैः ।
ज्ञानं तत्वार्थसंबोधः शमस्चित्त प्रशान्तता ।
दया सर्वसुखैषित्वमार्जनं समचित्तता ।।

2.छात्राणां बौतिकविकासे संस्कृतस्य योगदानं विश्लेषयितुं ।

अध्ययनं संस्कृतस्य नित्यं कर्तव्यं बुधैः सदा ।
संस्कृतस्य प्रसारेण भवेत् संस्कृतिरुन्नता ।।

3.सांस्कृतिकसंरक्षणे संस्कृतभाषायाः भूमिकां ज्ञातुम् ।

यः संस्कृतं न जानाति स न जानाति भारतम् ।
संस्कृतज्ञानहीन:स्यात् संस्कृतिविहीन एव च ।।

4.आधुनिकशिक्षायां संस्कृतस्य उपयोगिता परीक्षितुम् ।

भाषासंस्कृतिका माता संस्कृत तस्य जीवनम् ।
रक्षणीय प्रयत्नेन संस्कृतं सर्वदा बुधैः ।।

अनुसंधानविधिः (Medhadology)

अयं शोधः मुख्यतया गुणात्मक (Qualitative Research) पद्धत्याः कृतः ।

ग्रन्थसमीक्षा (Literature Review)

न संस्कृतेः परं ज्ञानं न संस्कृतेः परं बलम् ।
संस्कृतेः धारक्ताः सर्वे भवन्ति सुकृतिनः ।।
शास्त्रीयग्रन्थानां अध्ययनम् । आधुनिकशैक्षिकनीतीनां विश्लेषणम्

संस्कृतभाषायाः शैक्षिकमहत्वम् (Educational Importance)

संस्कृतभाषा विध्यार्धीनां भाषिकक्ष्मतां वर्धयति । व्याकरणशास्त्रस्य स्पष्टता ,शब्दरचनाया: प्रणाली ,तर्कशक्तेः विकासः च अस्याः माध्यमेन सुलभः भवति ।

संस्कृतस्य अध्ययनम् -

स्मरनशक्तिं वर्धयति । एकाग्रतां संवर्धयति । तर्कशक्तिं विकसितयति

सांस्कृतिकपरम्परायाः संरक्षणम् (Cultural Preservation)

संस्कृतभाषा भारतीयसंस्कृतेः आधारशिला अस्ति ।
अस्याः माध्यमेन - वेदानां ज्ञानम् , उपनिषदां तत्वचिन्तनम् , पुराणानां सांस्कृतिकसन्देशः विध्यार्थिभ्यः सुलभूतया प्राप्यते ।

नैतिकमूल्यविकासः (Moral Development)

संस्कृतसाहित्ये नीतिशास्त्रस्य अपारः निधिः अस्ति ।
सत्यमेव जायते । सत्यं वद धर्मं चर । मातृदेवो भव । पितृदेवो भव । आचार्य देवो भव । अतिथि देवो भव । स्वाध्यायान्माप्रमदः । स्वाध्याय प्रवचनाभ्यां न प्रमदः । यानीयान्यनवद्यानि कर्माणि । तानि सेवितव्यानि । नो इतराणि । श्रद्धया देयम् । अश्रद्धया अदेयम् । भियादेयम् । ह्रिया देयम् । भयेन देयम । धर्मो रक्षति रक्षितः
एते श्लोकाः छात्राणां जीवनमूल्यानि सुदृढीकुर्वन्ति ।

आधुनिकसन्दर्भे संस्कृतभाषा (Sanskrit in Modern Context)

आधुनिककाले संस्कृतभाषा न केवलं परम्परागतक्षेत्रेषु ,अपि तु -
योगशास्त्रे
आयुर्वेदे
संगणकविज्ञाने (Artificial Intelligence ,NLP)
अपि महत्वपूर्णा अस्ति ।

संस्कृतभाषायाः संरचना अत्यन्तं वैज्ञानिकरूपेण व्यवस्थिताऽस्ति ,या संगणकीयप्रनालीनां कृते उपयुक्ता मन्यन्ते ।

समस्याः (Challenges)

विध्यालयेषु संस्कृतशिक्षणस्य केचन प्रमुखाः अवरोधाः -
छात्राणां रुच्यभावः नास्ति ।
विद्या विनयहेतुरिन्द्रियजय:कार्यसिद्धिः ।
विद्या नाम नरस्य रूपमधिकं प्रच्छन्नगुप्तं धनम् ।।
शिक्षितः शीलसंपन्नो नरेन्द्रस्य प्रियं भवेत् ।
तस्माद् विद्याम् समाश्रत्या नित्यं समाचरेत् ।।
अध्यापनपद्धतेः जटिलता – नास्ति विद्यासमं चक्षुः ।
आधुनिकसंसाधनानां अभावः

समाधानानि (Suggestions)

सरलसंस्कृतशिक्षणपद्धतिः उपयोज्या । डिजिटलमाध्यमानां उपयोगः

संस्कृतसंवादकक्षाः (Spoken Sanskrit Classes)

शिक्षकेषु प्रशिक्षणम् आवश्यकम् । नैतिकमूल्यं मानवस्य भूषणम् । नैतिकहीन:नरः न शोभते ।।

उपसंहारः (Conclusion)

कर्तव्यबोधं गुरुगौरवं च नैतिकमूल्यानि च शिक्ष्यन्ति ।
शिक्षावलिः पावनीय नितान्तं विध्यार्थिनां मार्गदर्शिका भवति ।

गुरुः पूजनीयाः स्युः कर्तव्यं न परित्यजेत् ।
नैतिकं जीवनं श्रेष्ठं इति सत्यं सनातनम् ।।

संस्कृतभाषा न केवलं अतीतस्य अवशेषः ,अपितु भविष्यस्य मार्गदर्शिका अस्ति । विध्यालयेषु अस्याः समुचितस्थानं छात्राणां सर्वाङ्गीणविकासाय अत्यावश्यकम् । अतः संस्कृतशिक्षणं सुटटढीकरणीयम् ।

उपयुक्त ग्रन्थसूचि -

NEP – 2020
Consitution of India – Eighth Schedule
Kapil Kapoor - Sanskrit and Indian Knowledge systems
Reports of Promotion Bodies

उपनिषत् ग्रन्थं

भतृहरि – सुभाषितालु
महाभारतम् - व्यासमहर्षिः
मलयालयतीन्द्रस्य उपदेषांरुतम् –श्री .समुद्राल लक्ष्मणय्य.